

ПРО НАДАННЯ ДОПОМОГИ СІМ'ЯМ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ

М. В. ГРИНЦІВ

Виникнення в Україні у 2014 р. нового соціального феномену – внутрішньо переміщених осіб, викликаного неочікуваними для країни подіями, що пов'язані з анексією Криму та війною на сході держави внаслідок агресії Російської Федерації, зумовило пошук шляхів для ефективного регулювання системи соціального захисту, допомоги і підтримки внутрішньо переміщеним особам. Визначаючи внутрішньо переміщених осіб як особливий об'єкт роботи, ми виходили з того, що внаслідок зміни соціального та культурного середовища життєдіяльності нова категорія клієнтів потребувала досконалого вивчення їхніх проблем та потреб, законодавчого закріплення їх статусу та нормативно-правової бази роботи з ними. А, отже, поява цього нового феномену, до якого ніхто не був готовий, стала викликом для України і потребувала негайного розв'язання.

Проблема мігрантів, біженців, переселенців містить широке коло теоретичних та практичних питань. Тому ці питання висвітлюються в різних сферах наукових досліджень: освітньої парадигми міграції (В. Коновальчук, А. Шацька), історико-правової (В. Андрієнко, О. Зайцева, Ю. Моргун, О. Піскун, А. Похлебаєва), етнологічної (Ю. Арутюнян, Ю. Бромлей), соціологічної (О. Малиновська). Потреби та проблеми ВПО в різних країнах світу вивчали Е. Ліндгрен, Д. Гінес, Р. Балетто та ін. Особливості соціально-психологічної адаптації переселенців до нового етнокультурного середовища представлені в роботах Дж. Беррі, В. Грищенко, Г. Солдатова, А. Фернхем.

Щодо особливостей роботи з вимушеними переселенцями з Криму та зі Сходу України, то ця проблема зацікавила тільки вітчизняних науковців і практиків. Зокрема, різним аспектам її висвітлення присвячені праці таких науковців, як Н. Гусак, І. Зверєва, В. Маслово, Т. Семигіна, І. Трубавіна та ін. Тому **метою статті** є аналіз сучасного стану вирішення проблем та організації роботи з сім'ями внутрішньо переміщених осіб.

Проблема „тимчасово переміщених осіб” із зони так званої АТО – одна з гострих і болючих. Гострих для держави, болючих – для самих переселенців. Сам масштаб цієї внутрішньої міграції для України абсолютно безпрецедентний: з 2014 року виїхали з місць проживання в Донецькій і Луганській областях та з Криму у „велику Україну” близько двох мільйонів осіб. За даними ООН, Україна знаходиться серед десятки країн світу, де найбільше внутрішніх переселенців. Від початку російської агресії, конфлікту на Донбасі, тікаючи від війни, люди залишили свої домівки та розселилися в різних куточках України і практично без допомоги держави починали нове життя „з нуля”.

На сьогодні зрозумілішими стали не лише стан проблеми допомоги внутрішньо переміщеним особам, а й основні підходи до її вирішення. Державою зроблено певні кроки, за 2014-2015 рр. Верховною Радою прийнято два Закони України – „Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб”, № 1706-VII від 20.10.2014, і Закон № 2166 „Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення гарантії дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб”, підписаний Президентом наприкінці 2015 р. Кабмін прийняв 11 постанов та розпоряджень щодо внутрішньо переміщених осіб, здебільшого стосовно порядку реєстрації та організації обліку, кінцевою метою якого було створення єдиного реєстру для систематизації різних видів допомоги [3, 4].

Науковці в роботі з вимушеними переселенцями, наголошують на врахуванні трьох головних сфер життя людини, через які відбувається її адаптація, пристосування до нових умов життєдіяльності: природно-антропологічної, агентно-професійної, духовно-культурної [1, с. 36, 38–39].

Оскільки природно-антропологічна сфера пов'язана з домівкою, природою, системою побутового обслуговування, переселенцю необхідна допомога насамперед у створенні нової ідентичності на новому місці.

Агентно-професійна сфера покликана забезпечити професійну адаптацію завдяки отриманню місця роботи, конкурентоспроможних якостей, їх репрезентації на ринку праці, збереженню трудової практики за фахом. У цьому випадку соціальний працівник повинен активно співпрацювати з службами зайнятості, які займаються працевлаштуванням внутрішньо переміщених осіб.

Духовно-культурна сфера передбачає підтримку духовних і культурних цінностей особистості. Тому найголовнішим завданням для соціальних працівників є допомога у відновленні та задоволенні духовних, соціокультурних потреб внутрішньо переміщених осіб. У взаємодії усі ці сфери сприяють зміцненню та активізації адаптаційного потенціалу особистості, запобіганню негативних впливів на неї, забезпечують охорону та захист її прав.

До основних проблем вимушених переселенців, пов'язаних із матеріально-побутовим забезпеченням, приєднуються ще й психологічні проблеми, які стосуються прив'язаності до рідного краю та небажання покидати власну домівку, відсутністю можливості займатися улюбленою справою та вільно розпоряджатися індивідуальною свободою.

У складній ситуації опиняються діти. Перебування в зоні воєнних дій, утрата батьків, чуже оточення є психотравмуючими факторами, ситуаціями підвищеного ризику виникнення реакції дезадаптації, що вимагає невідкладної соціально-психологічної та медичної допомоги цим дітям. Створення в дитини почуття захищеності, психологічного комфорту, виявлення її потенційних фізичних та психічних ресурсів, активізація адаптаційного потенціалу, пред'явлення вимог, які співвідносяться з її можливостями, – найважливіший вектор роботи з попередження реакції дезадаптації в дітей.

З метою надання допомоги та вирішення соціальних проблем всі сім'ї з числа внутрішньо переміщених осіб підлягають соціальному інспектуванню, у результаті якого вивчаються їхні потреби, у разі необхідності сім'ї беруться під соціальний супровід ЦСССДМ. Для вирішення проблемних питань внутрішньо переміщених осіб створено центри допомоги вимушеним переселенцям, до роботи в яких залучаються всі суб'єкти соціальної роботи, благодійні та громадські організації. ВПО надається гуманітарна допомога у вигляді продуктових наборів, одягу та взуття, їх забезпечують засобами гігієни, постільною білизною, ковдрами, подушками, кухонним посудом. Окрім того, для забезпечення невідкладної допомоги функціонують медичні пункти, працівники яких, у разі необхідності, надають медичну допомогу, наявний телефон гарячої лінії, центри психологічної допомоги. Центри допомоги переселенцям з АР Крим, Луганської та Донецької областей активно співпрацюють із волонтерськими організаціями, які організовують гуманітарну допомогу: громадська організація Фонд „Українська перспектива”, Жіноча сотня самооборони, „Карітас” України, представники Червоного Хреста тощо. Окрім того, до роботи залучені міграційна служба, центр зайнятості, служба з надзвичайних ситуацій. Організовано здійснюється діяльність щодо влаштування дітей до дошкільних навчальних закладів, загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних та вищих навчальних закладів.

Абсолютно не володіючи досвідом роботи з такою категорією клієнтів, не маючи нормативно-правового забезпечення її організації, саме ці установи прийняли на себе перший удар й узяли на себе відповідальність за створення умов для адаптації вимушених переселенців до нового середовища їхньої життєдіяльності.

Для сім'ї з дітьми з числа внутрішньо переміщених осіб організуються цикли занять, спрямовані на попередження дезадаптації, на профілактику різних проявів девіантної поведінки, цикл тренінгів для розвитку соціальних і комунікативних навичок, спрямованих на креативність, лідерство та співробітництво тощо. Зауважимо й те, що з даною категорією дітей та їхніми батьками постійно працюють соціальні працівники, соціальні педагоги, студенти-волонтери, практичні психологи. Значна увага фахівцями приділялась:

- індивідуальній роботі, яка передбачала індивідуальне консультування, бесіди з актуальних питань, кризове консультування та консультування з опрацювання травматичного досвіду, зустрічі з планування і ведення випадку, оцінки успіхів, терапевтичні зустрічі;

- сімейному консультуванню, яке націлене на опрацювання травматичного досвіду на рівні всієї родини та постановку цілей на подальше життя. Сімейне консультування має також передбачати консультування батьків з питань профілактики психологічної травми дитини та створення для дитини підтримуючого середовища;

- тренінгам із розвитку життєвих навичок. Такі тренінги можуть включати різні тематики, корисні для внутрішньо переміщених осіб для їхньої подальшої адаптації. Ці тематики можуть бути поєднані загальною програмою або представлені окремо, з урахуванням потреб. Серед тем можуть бути: зайнятість / працевлаштування, ефективна комунікація, постановка життєвих цілей, захист прав, здоровий спосіб життя та профілактика соціально небезпечних хвороб, профілактика насильства, виховання та догляд за дітьми, формування сімейних стосунків, профілактика конфліктів тощо.

- групи взаємодопомоги і взаємопідтримки. Такі групи створюються за ініціативи та участі активних членів центрів компактного проживання внутрішньо переміщених осіб або громади чи територіального центру, де вони проживають. Метою групи є придбання корисних навичок і залучення на місцях активних помічників із числа внутрішньо переміщених осіб. Такі групи також сприяють формуванню згуртованості членів громади, розвитку їхньої самостійності, впевненості у власних силах. Групи можуть бути тематичними для отримання певних знань, де учасники можуть пригадати та поділитися власним досвідом (наприклад, ефективна комунікація, учасники пригадують власний досвід спілкування і діляться успіхами), та групи психологічної підтримки.

- психокорекційні групи. Цей метод втручання найбільш актуальний на початковому етапі кризи, поки травма ще свіжа і люди знаходяться в розгубленому стані. У такі групи, зазвичай, потрапляють найбільш уразливі особи з різними психологічними і психосоматичними проблемами. Ці групові методи психосоціальної реабілітації націлені на: усвідомлення травми і включення механізмів подолання стресу; зменшення стресових розладів (страхи, нав'язливі спогади, безсоння, нічні кошмари, дратівливість, депресія. тощо); корекцію психосоматичних розладів та розвиток навичок подолання душевної кризи. У групових робочих сесіях залежно від поставлених завдань застосовується весь спектр психотерапевтичних методів – релаксаційні методи, гештальт-терапія, біхевіористична терапія, психодрама, когнітивна терапія.

- залучення до програм допомоги внутрішньо переміщених осіб, які успішно впоралися з ситуацією. До таких програм можна залучати активних членів громади з числа внутрішньо переміщених осіб, тих, які мають певний досвід і готовність ним поділитися, тих, які готові вчитися і розвивати мережі підтримки. Ці програми є досить важливими, оскільки внутрішньо переміщені особи дуже добре розуміють проблеми і потреби тих, які пережили подібний досвід. Це можуть бути програми наставництва, допомоги на засадах

„рівний-рівному”, проведення занять для дітей і молоді, розробки інформаційних та довідкових матеріалів, залучення гуманітарної допомоги.

На різних етапах надання допомоги можуть бути залучені різні спеціалісти та волонтери, які взаємодіють із внутрішньо переміщеною особою або сім'єю з дітьми. До допомоги можуть підключатися психологи, юристи, соціальні працівники, медики – залежно від потреб у кожному окремому випадку.

Виявити дитину, її батьків, які потребують психологічної і соціальної допомоги, як правило, може спеціаліст, що співпрацює з ними. Водночас важливими є участь соціальних працівників, волонтерів, лікарів, психологів, які допомагають сім'ї, консультують, підтримують, надають різні види послуг. У виявленні незареєстрованих переміщених осіб особлива роль належить педагогічним працівникам навчальних закладів, які відвідують переміщені діти. Саме педагоги мають можливість найбільш тісно спілкуватися, взаємодіяти з дитиною, спостерігати за її поведінкою, успіхами та проблемами, а подекуди і формувати готовність сім'ї до отримання фахової допомоги.

Тому значна увага приділяється також підготовці педагогів (вихователів дошкільних закладів освіти, вчителів загальноосвітніх шкіл) до взаємодії з дітьми-переселенцями та їхніми батьками. Провідною формою цієї діяльності є проведення низки тренінгів. Як показала практика, цей вектор роботи дуже швидко дав позитивні результати. За свідченнями педагогів, це допомогло їм в організації виховного процесу в колективах, де перебували діти-переселенці, сприяло попередженню стигматизації цих дітей та виникненню конфліктів, загалом допомагало адаптації дітям внутрішньо переміщених осіб.

У лютому – березні 2019 р. нами було проведено дослідження, де респондентами виступали внутрішньо переміщені особи, а метою його проведення стало з'ясування особливостей їхньої адаптації в місцевих громадах та визначення чинників, які можуть її гальмувати (проблем, з якими стикаються діти з числа внутрішньо переміщених осіб та їхні батьки). Дослідження проводилось на базі загальноосвітніх шкіл м. Самбора № 1, 4, 7, де навчаються діти з числа внутрішньо переміщених осіб. Дослідження проводилось шляхом анкетування та інтерв'ювання двох груп респондентів – учнів із числа внутрішньо переміщених осіб та їхніх батьків. За структурою та характером запитання анкети для батьківської та учнівської аудиторії відрізнялися, однак ряд запитань мали подібний зміст. Загалом під час дослідження було опитано 86 осіб: 32 – батьки школярів і 54 – учні.

Аналіз результатів опитування батьківської аудиторії.

На питання „Чи можете Ви стверджувати, що Ви адаптувались до нових умов?” ствердну відповідь дали загалом 98,4 % опитаних. Серед них вважають себе повністю пристосованими до нових умов життя 14 %, частково – 84,4 %, негативна відповідь – 1,6 %.

Відповіді батьків на питання, яке стосувалося проблем, що виникли в них на новому місці проживання, цілком вписувалися в загальну картину в Україні: працевлаштування – 42,9 %, житло – 73 %, оформлення та пересилка документів – 37 %; затримки соціальних виплат – 21,5 %; порозуміння з місцевою громадою – 15 %, інші проблеми – 17,5 % (Респондентам надавалась можливість вибрати не більше 3 варіантів відповіді).

Щодо джерел отримання допомоги, то найбільше переміщеним особам допомагали волонтери (33,3 %), представники благодійних фондів (31,4 %), родичі (39 %). На другому місці допомога співчужаючих місцевих мешканців (27,3 %) та релігійних общин (26 %); допомогу соціальних служб відзначили 25 % опитаних. 17 % респондентів відповіли, що вирішували свої проблеми самі.

На питання „У вирішенні щоденних проблем, на чю допомогу Ви розраховуєте в першу чергу?” (пропонувалось обрати не більше 3 варіантів відповіді), то, порівняно з відповідями на попереднє питання, вектор суттєво змінився: виключно на власні сили покладається 75,3 %, на родичів – 31 %, релігійні общини – 35 %, соціальні служби – 27 %, волонтерів – 21 %.

Оскільки ця категорія респондентів – це батьки школярів, для нас важливо було з'ясувати, чи виникали в них проблеми у влаштуванні в навчальний заклад та якими були ці проблеми. Отже, наявність проблем у цій сфері не зазначив жоден з респондентів.

Серед опитаних батьків 51,9 % вважають, що їх дитина повністю пристосувалась до нового середовища (у тому числі й шкільного); 9,5 % опитаних батьків сумніваються у тому, що дитина повністю пристосувалась до нового середовища; на певні незначні проблеми вказали 38,6 %. Отже, загалом 90,5 % батьків засвідчили впевненість у соціальній адаптації своїх дітей.

Тривожним, на наш погляд, виявився факт, що значна кількість батьків не звертається за консультаціями і порадами до фахівців шкільної соціально-психологічної служби, не розглядає можливість діагностування в дитини посттравматичного синдрому (71 %). З проблем адаптації дитини до школи зверталось 15,5 % опитуваних, ставлення до дитини однокласників – 7,3 %; нормалізації поведінки дитини – 9,5 %.

Ставлення до власної дитини з боку однокласників як „приятне” оцінюють 37,7 % батьків; як „нейтральне” – 39 %, „важко відповісти” – 23,3 %. З боку вчителів – як „нормальне” відзначили 83 %; „з жалістю” – 5 %, як „необ'єктивне” – 3,4 %; а 18,6 % вказали, що їхня дитина взагалі не розповідає їм про це.

У значній частині респондентів, з якими ми спілкувались, спостерігається невизначеність щодо власного майбутнього. Так, 38,2 % опитаних не замислювались над цим питанням, прагнуть повернутися до дому 41,4 %; вирішили залишитись тут 38,2 %. Зауважимо, що лівова частка респондентів, які дали саме таку відповідь на питання анкети, – це переселенці із зони АТО і більшості з них просто нікуди вертатися.

Результати опитування учнівської аудиторії з числа внутрішньо переміщених осіб (у %).

На питання „Чи комфортно ти себе почуваєш у школі?” майже 90 % опитаних дітей вважають новий клас і школу не гіршими за ті, де вони навчалися раніше; 46,5 % відзначили, що зараз їм стало легше вчитися, ніж у попередньому навчальному закладі; постійно сумують за однокласниками, з якими вчилися раніше 55,7 %. Нових друзів у школі знайшли 69 % опитаних дітей.

Як і батьків, ми запитали в дітей про ставлення до них із боку однокласників та вчителів. На питання „Що ти, насамперед, відчуваєш від однокласників?” (пропонувалось обрати не більше, як 3 варіанти відповіді) були отримані такі результати: „симпатію” – 24,7 %; „байдужість” – 3,4 %; „ставлення в класі нормальне” – 92,3 %; „жалість” – 2,1 %; „ворожість” – 2,9 %; „не хочу про це говорити” – 4,1 %. На питання „Як ти можеш оцінити ставлення до себе з боку вчителів?” (пропонувалось обрати не більше, як 2 варіанти відповіді) учні відзначили наступне: „нормальне” – 89 %; „байдужість” – 3,1 %; „жалість” – 7,7 %; „ворожість” – 0 %; „завжди справедливо” – 75,7 %.

Отже, можна стверджувати, що в навчальних закладах створені комфортні умови для навчання дітей із числа внутрішньо переміщених осіб. Ставлення до дітей, за їхніми оцінками, як з боку однокласників, так і вчителів, є нормальним. Максимальний відсоток осіб, які відчувають певні проблеми не перевищує 10 %.

Порівняльний аналіз відповідей батьків і дітей на запитання щодо адаптації дитини до нового шкільного середовища свідчить про достовірність отриманих даних, оскільки ці відповіді є схожими. Однак варто зауважити, що відповіді батьків загалом є більш критичними, схильними до певного негативізму. Діти ж, навпаки, схильні до більш позитивного сприйняття нового шкільного середовища та проблем, пов'язаних із адаптацією до нього.

Позитивним можна вважати те, що жоден із опитаних (ані батьки, ані діти) не відзначив відчуття агресії з боку оточуючих. Низка інших негативних відчуттів не перевищує показника 5-10 %. Разом із тим вважаємо, що на фоні багатьох негараздів, які відбуваються сьогодні в школах, позитивна атмосфера прийняття цих дітей та відсутність щодо них проявів стигматизації в навчальних закладах – це вже вагомий результат проведеної роботи і тло, на якому буде відбуватися соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб.

Необхідно також зазначити дії спеціаліста в роботі з родиною, яка пережила втрату (для психологів, соціальних працівників, волонтерів): необхідно допомогти зрозуміти, що всі члени сім'ї, незалежно від віку, відчувають біль; пояснити, що кожен висловлює горе по-різному; завжди допомагайте родині приймати спільні рішення; розповідайте родині про те, які реакції можуть виникати в найближчі місяці, щоб вони не лякалися несподіваних проявів і не думали, що в них виникають відхилення від норми; допоможіть забезпечити основні потреби сім'ї; постарайтеся переконати сім'ю приєднатися до групи взаємопідтримки – до людей, які пережили аналогічну травму, це може бути корисно хоча б для того, щоб отримати необхідну інформацію; нагадайте, що кожен горює по-своєму і зі своєю динамікою; якщо виникають сумніви щодо фізичного та психологічного здоров'я, то варто звернутися за консультацією до фахівця: психолога, психіатра і, нарешті, спробуйте підготувати сім'ю до змін, які відбуватимуться з плином часу. Хтось повинен взяти на себе роль, що раніше належала іншому. Зміняться відносини. Життя стане іншим.

Усі окреслені проблеми, з якими стикаються сім'ї вимушених переселенців на нових місцях перебування, дуже різноманітні як за масштабами (загальнодержавні, пов'язані, насамперед, із діяльністю законодавчої та виконавчої гілок влади; місцеві – пов'язані з діяльністю органів місцевого самоврядування та індивідуальні, що визначаються особливостями індивідуальної адаптації та сприйняття серед місцевого населення), так і за змістом (економічні, соціально-побутові, гуманітарно-культурні тощо). А, отже, і розв'язання цих проблем має носити комплексний характер, оскільки позитивні зміни навіть в одному напрямі можуть суттєво вплинути на загальну картину.

Проаналізувавши факти сьогодення, нами було виявлено, що робота з переселенцями охоплює здебільшого соціально-побутову та соціально-медичну сфери. Це, безперечно, важливо, адже без надійної матеріальної, фінансової та медичної допомоги людина не у змозі повноцінно функціонувати. Але варто зазначити, що для якісного життя людям, які опинилися в тяжких життєвих обставинах, необхідна педагогічна та психологічна допомога, що наразі не організована належним чином.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства наша країна тільки починає набирати досвіду роботи з такою категорією мігрантів, як внутрішньо переміщені особи, які через анексію АР Крим та бойові дії на Донеччині та Луганщині, вимушені були покинути власні домівки і шукати притулку в різних областях України. Масштаби внутрішньої міграції в Україні свідчать про гостроту цієї ситуації і водночас актуалізують необхідність вчасної комплексної фахової соціальної роботи з внутрішньо переміщеними особами.

Пропоноване дослідження не претендує на висвітлення усіх проблем, пов'язаних із роботою з внутрішньо переміщеними особами та специфікою адаптації переселенців. Перспективно подальших наукових пошуків може бути відстеження динаміки розв'язання окреслених у даній статті проблем, а також подальший аналіз відстеження суто практичних аспектів надання допомоги постраждалим.

Список використаних джерел:

1. Акмалова А. А., Капицын В. М. Социальная работа с мигрантами и беженцами : учеб. Пособие / отв. ред. П. Д. Павленко. Москва : ИНФРА-М, 2008. 220 с.
2. Методичні рекомендації щодо надання першої психологічної допомоги переміщеним особам та населенню, яке перебуває / перебувало у зоні збройного конфлікту / І. Пінчук, та ін. ; заг. ред. О. Іванова. Київ, 2014. 51 с.

3. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон від 20.10.2014 р. № 1706-VII. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> (дата звернення : 01.04.2019).
4. Про внесення змін до Закону України „Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб” (щодо компенсації вартості пошкодженого майна) : проект Закону № 2167 від 18.02.2015 р. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54094 (дата звернення : 01.04.2019).
5. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навчально-методичний посібник. Київ : Агенство „Україна”. 215 с.
6. Соціально-психологічна допомога дітям та їхнім сім'ям, тимчасово переміщеним в регіони України з тимчасово окупованих територій і районів проведення антитерористичної операції : практичне керівництво для психологів та соціальних працівників / С. Уварова, Н. Пилипенко, Н. Улько та ін. Київ, 2014. 106 с.
7. Максимова Н. А. Методичні рекомендації щодо організації та надання психологічної допомоги дітям та сім'ям вимушених переселенців. *Інформаційно-методичний збірник*. Біла Церква : КОІПОПК, 2014. № 9. С. 39–52.